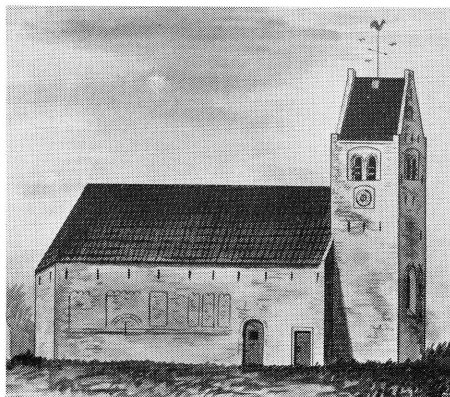

De kerken van Genum en Lichtaard

Genum, Lichtaard en Reitsum worden niet alleen kerkelijk maar ook geografisch in één adem genoemd. Kerkelijk omdat ze sinds lang één gemeente vormen, geografisch omdat men te midden van de talrijke terpdorpen in het noorden van Friesland deze drie dorpen van de grietenij Ferwerderadeel als de Vlieterpen samenvat.

Waarschijnlijk zijn de terpen van Genum en Lichtaard reeds in de 9de eeuw vermeld als gebieden die door grootgrondbezitters aan het klooster Fulda geschonken zijn. Voor Genum wordt de afleiding niet meer onvoorwaardelijk aanvaard; over Lichtaard is men het wel eens dat de tegenwoordige naam overeenkomt met de vroeg-middeleeuwse vermelding van een plaatsnaam die de begrippen 'helder' en 'warf' in de betekenis van terp in zich verenigt.¹⁾

De kerk van Genum. Gedeelte van een tekening door D. Cannegieter, 1861. Fries Museum Leeuwarden. (Foto C.F.D. Groningen.)

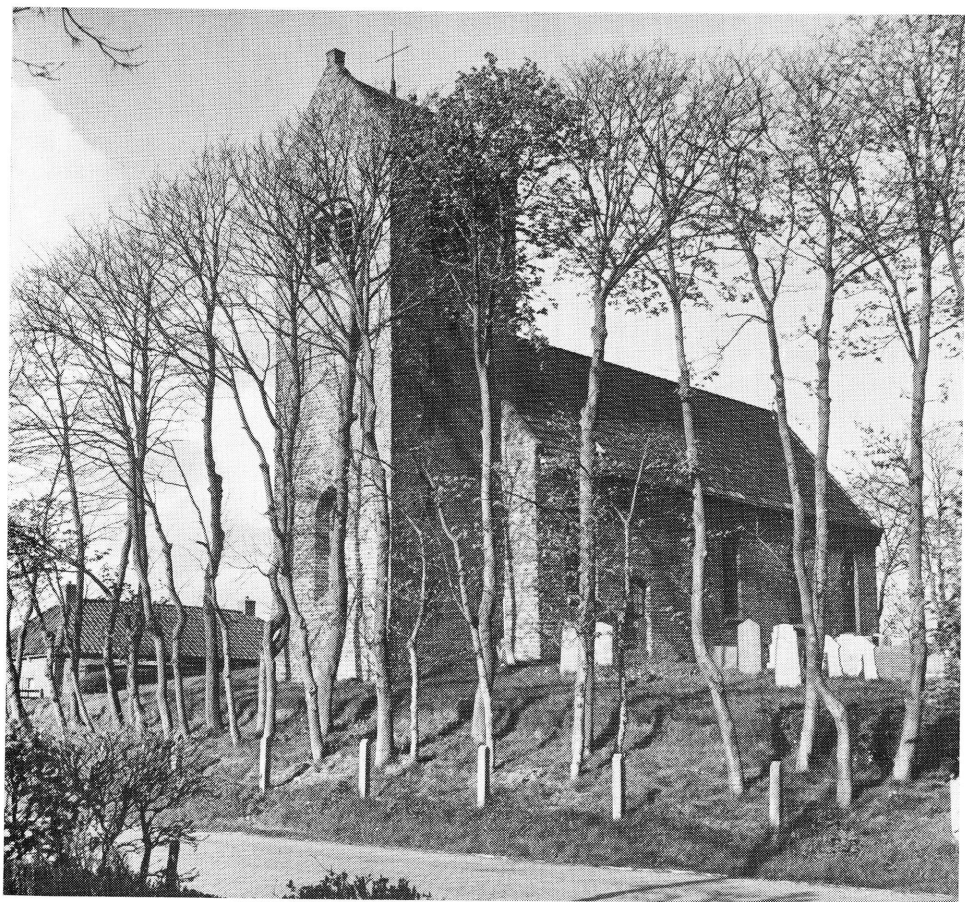
Genum

Van de kerken is in die vroegste vermeldingen nog geen sprake. Zij worden eerst in de latere middeleeuwen genoemd, maar aan het kerkgebouw van Genum is af te lezen dat het in ieder geval voordat de baksteen eind 12de eeuw als bouw materiaal in gebruik kwam moet zijn ontstaan. De noordermuur bestaat grotendeels uit tufsteen en is versierd met in de romaanse bouwkunst gebruikelijke spaarvelden, door een rondboogfries afgesloten. Wellicht heeft er voordien een houten kerkje gestaan.

Het kerkgebouw heeft talrijke wijzigingen ondergaan. Uit het materiaal waarvan de kerk gebouwd is en uit een nauwkeurige opmeting is een en ander af te lezen. Zo ziet men dat de noordermuur westwaarts verlengd is in regelmatig verwerkte grote blonde baksteen. Ook de toren bestaat uit grote baksteen, maar daar zien wij bijna geen volledige steen meer; het materiaal is opnieuw gebruikt. Ook aan de zuidermuur en de koorsluiting is dit het geval. Het oostelijk gedeelte van de zuidermuur is van dunnere baksteen herbouwd en onafhankelijk daarvan is het driezijdige bakstenen koortje ontstaan, waarschijnlijk ter plaatse van de oostelijke sluiting van de tufstenen kerk, die men zich als abside (halfronde oostelijke sluiting) zal kunnen denken.

De romaanse noordermuur

In de bovenste helft van de noordermuur zien we een aantal spaarvelden die niet regelmatig zijn verdeeld. In het midden

De kerk van Genum van het zuidwesten gezien. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg.)

zijn wijzigingen aangebracht. Waarschijnlijk volgden op het driegedeelde veld aan de westzijde twee grotere ongedeelde velden en sluit een smal veld van drie boogjes de reeks. De vensters zijn later ingehakt. Een tekening van de toen nog jonge D. Cannegieter uit 1861 ²⁾ geeft geen vensters aan de noordzijde, wel de beide nog aanwezige toegangen. De 12de-eeuwse noordermuur was dus geheel gesloten, zoals aan romaanse kerken meermalen voorkomt. Het westelijke veld is door verticale banden, lisenen genaamd, in drieën gedeeld. Ten oosten van het tweede venster zien we

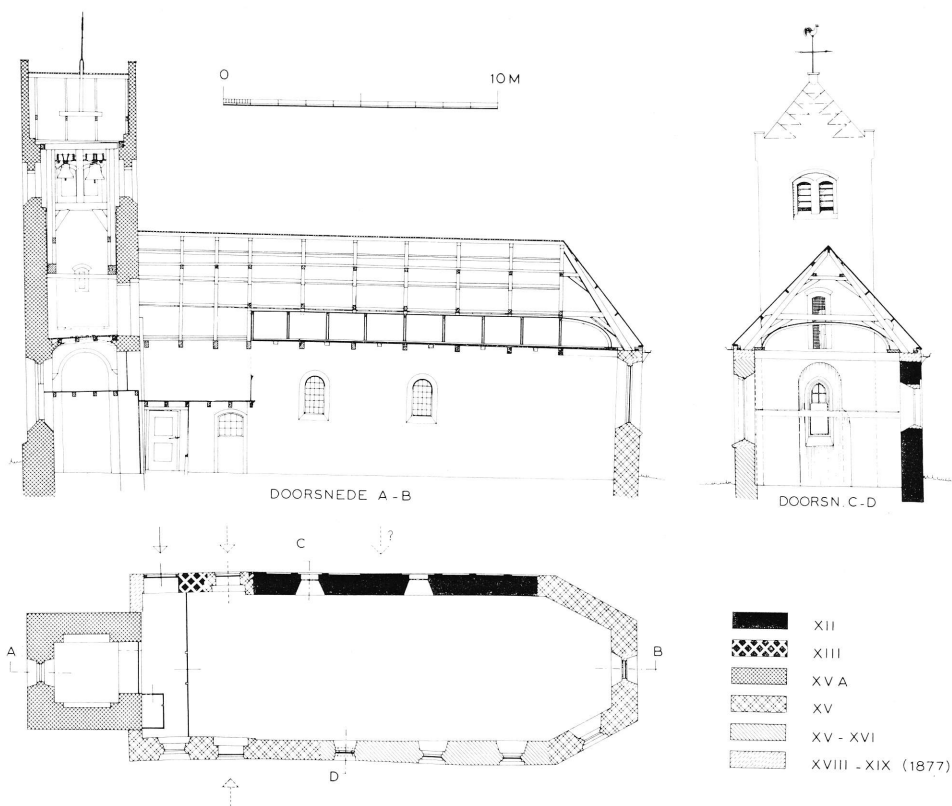
de liseen onderbroken door de dichtung van een ingehakt laag venster, dat op deze plaats aan de noordzijde een zg. hagiokoep geweest zal zijn, die zicht gegeven kan hebben op het sakrament, dat aan de noordzijde van het kerkgebouw bewaard dient te worden. Vreemder is de grote ook weer gedichte boog die er geweest moet zijn voordat de hagiokoep ingehakt werd. Aan verschillende Friese kerken kennen we dergelijke gedichte bogen, dicht bij de oostelijke sluiting. De kerk van Westergeest heeft aan de noord- zowel als aan de zuidzijde een doorgang gehad; voorts ziet men sporen

daarvan aan de tufstenen kerken van Hijum en Jelsum en aan de vroege bakstenen kerk van Oenkerk. Ook het voormalige schip van de kerk van Wierum vertoonde blijkens oude foto's tegen de overgang van het schip en het ons inziens jongere koor een wijde gedichte boog. Aan deze merkwaardige doorgangen is nog te weinig aandacht besteed. Te Westergeest zijn zij bij de restauratie met andere steen gedicht om aldus duidelijk te maken dat men met een dichting te doen heeft. Aan sakristieën mag men in deze vroege periode niet denken; voor priester-toegangen zijn ze te wijd. In de vroeg-Christelijke bouwkunst kwamen zijruimten voor, pastorieën geheten (een soort sakristieën) die in de door

Rome beïnvloede gebieden in onbruik geraakt zijn en eerst weer door de reformorden toegepast werden. De aanbouwen in Friesland zijn echter ouder dan de invloed van de reformorden.³⁾

De verwantschap met de eveneens tufstenen kerken van Hijum en Jelsum en de in 1912 afgebroken gedeelten van de kerk van Wierum en de bakstenen kerk van Westergeest gaat ook op voor de romaanse geleding van de buitenmuren door middel van spaarvelden, afgesloten door rondboogfriezen. Zij stammen uit de laatromaanse periode, waarin men als bouw materiaal de keuze had tussen tufsteen, die geïmporteerd moest worden en de goedkopere inheemse baksteen, die na korte aarzeling, waarbij

Ned. Herv. kerk Genum. (Tekening W. J. Berghuis, 1972, naar opmetingen van H. v. d. Wal, 1944.)

men de baksteen voor binnenwerk gebruikte, spoedig de overhand kreeg. De westwaartse verlenging van de kerk van Genum in regelmatig baksteenwerk uitgevoerd kan dan ook nog in de 13de eeuw gedateerd worden.

De afmeting van die verlenging suggereert de mogelijkheid dat ook tot dit kerkje een westpartij behoort heeft met een ingebouwde toren, aansluitend aan zijruimten, zoals te Wierum, Hijum en Anjum nog aanwezig is en in verschillende andere kerken gereconstrueerd kan worden.⁴⁾ Op het ogenblik zijn echter geen verdere aanwijzingen te vinden voor deze stelling. De aanhechting van twee in verschillende perioden gebouwde gedeelten van de zuidermuur is verder oostwaarts te vinden dan de overgang van het tufsteenwerk op het baksteenwerk aan de noordzijde.

Vernieuwingen in de gotische periode

In de westwaartse verlenging zijn aan weerszijden ingangen aangebracht. Aan de noordzijde is deze ingebroken en segmentvormig gedekt; die aan de zuidzijde is met het muurwerk in verband aangebracht. Men mag aannemen dat de tufstenen kerk ingangen in het midden van de zijmuren gehad heeft. Waarschijnlijk is de oudste noordelijke ingang te zoeken ten oosten van de drie kleine spaarvelden. De oud-Friese gewoonte de ingangen in het midden van de lengtemuren te maken was bij de eerste verlenging van de kerk blijkbaar nog in zwang; eerst toen men de zuidermuur op de oude fundering herbouwde heeft men een ingang aan de westzijde gemaakt en die er tegenover ingehakt.

Wanneer de oorspronkelijke koorsluiting is vervangen is niet nauwkeurig na te gaan. Het muurwerk bestaat uit even dikke baksteen als dat van de westelijke gedeelten van de noorder- en zuidermuren en van de toren. Het materiaal van het oostelijke gedeelte van de zuidermuur is iets dunner en het komt ons voor dat dit gedeelte het jongste is. Daar het venster van het koor en dat

Wijwaterbekken uit de kerk van Genum, thans in het Fries Museum Leeuwarden. (Foto C.F.D. Groningen.)

in het westelijke gedeelte van de zuidermuur veel overeenkomst vertonen kunnen beide muurgedeelten ongeveer gelijktijdig ontstaan zijn in de 15de eeuw. Inwendig is aan de zuidzijde van de koorsluiting een piscinanis te bespeuren ten behoeve van de rituele handwassing van de priester.

De toren

De toren heeft weinig stijlkenmerken. Uit de opmeting blijkt dat hij niet nauwkeurig in de as van het schip staat. Waarschijnlijk is een meetfout gemaakt bij het uitzetten en heeft men getracht deze te corrigeren door aan de zuidzijde de nis ondieper te maken, waardoor onregelmatigheden optraden. De begane grondse ruimte is overkluisd geweest door een gewelfje en kreeg licht door het westelijke venster. Daarboven gaat de toren gesloten op tot de betrekkelijk kleine galmgaten, die aan elke zijde in een segmentbogig gesloten nis staan, zo-

De kerk van Genum, inwendig naar het oosten. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg.)

als ook bv. de toren van Oosternijkerk heeft.

In de toren hangen twee klokken, waarvan de ene is gedateerd in het opschrift 'Anno dni MCCCXLIIII Stephanus me fecit sub Domini Dodoni plebano. Sippa foghet'.⁵⁾ Tijdens het beheer van kerkvoogd Sippe is in 1344, aldus het opschrift, toen Heer Dodo plebaan was, deze klok gegoten door Stephanus. Nu was Stephanus een bekend klokkegieter in de 14de eeuw. De voorlopige Lijst van Monumenten kent van hem klokken te Bolsward en te Nijega (Sm.), beide uit 1320, de oudste te Itens (Henn.) uit 1312; een te Aegum (Idaard.) uit 1326, vervolgens een uit 1338 te Wirdum bij Leeuwarden waarna de klok te Genum is gedateerd en tot slot een uit 1352 te Goënga.

De tweede klok is in 1490 geschonken door Wybrand van Roorda, wiens familie te Genum een belangrijke rol gespeeld heeft. Het opschrift luidt 'Anno

MCCCCXC sub Dno Dirico Eeckama Wybrando Roerda et uxore eius Auck Hesselo Advocato'. De klokgieter wordt hier niet vermeld, wel weer de kerkvoogd, toentertijd Hessel geheten, en de pastoor Heer Dirk Eeckama.

In het algemeen is het voltooiën van een toren een gerede aanleiding een klok te stichten. De hier gegeven data voegen zich echter moeilijk in de verschijningsvorm van de toren en binnen de overige gegevens die we aan de kerk hebben afgelezen. De 14de-eeuwse klok zal voor een niet meer bestaande toren gegoten zijn en de Roorda's hebben voor een ons onbekende gelegenheid een klok geschonken.

De Roorda's en de overige inventaris van de kerk

Wybrand Roorda en zijn vrouw Auck waren volgens 'Het Stamboek van den Frieschen Adel' de ouders van Feyo van

Roorda, die omstreeks 1520 geleefd zou hebben en gehuwd was met Rixt. Zij stamde volgens het Adelsboek uit het geslacht Aebinga, maar reeds in de aantekeningen wordt haar naam als Hania genoemd. Deze naam komt ook voor op de zerk voor hun kleinzoon Sybe, die op 23-jarige leeftijd in 1587 bleef in de befaamde slag bij Boxum tegen de Spanjaarden.⁶⁾ De zerk ligt midden voor het koor van de kerk en vertoont in een cartouche in het midden de alliantiewapens Roorda-Scheltema van de ouders van Sybe en in de hoeken acht kwartierallianties. Daaruit blijkt dat inderdaad de vrouw van Feyo van Roorda een Hania was en dat de echtgenote van bovengenoemde Wybrand Weistra heette, in tegenstelling met het in het Adelsboek genoemde geslacht Jaersma. Naast de zerk voor Sybe van Roorda ligt nog een gelijke zerk, die thans grotendeels onder een houten vloer verborgen is. Hier zullen de ouders van Sybe, Wijbrand van Roorda en Tieth van Scheltema rusten.

De naam Roorda valt bovendien te lezen op een ander geschenk van de familie aan de kerk te Genum, een stenen bekken dat door toedoen van de Heer Looxma Ypey in 1878 aan de provincie Friesland werd geschonken en thans in het Fries Museum te zien is (inv. 426). De Heer Looxma Ypey had het als doopvont bekende bekken in 1877 van de kerkvoogdij gekocht toen er herstellingen aan de kerk werden uitgevoerd.

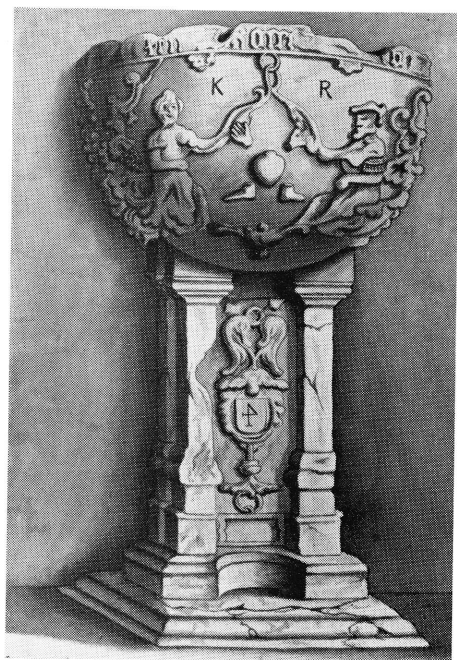
Het bekken staat op een voetstuk waarvan het plint aan de voorzijde half rond is uitgehold. De zijden van het voetstuk zijn geled door pilasters waartussen een kandelaberornament is beeldhouwd. Op de kuip zijn ranken gehakt, waartussen in het midden een groot schild wordt gehouden door twee in ornament overgaande figuren, waarvan de mannelijke duidelijk vroeg-16de-eeuws is gekleed. Tussen de acantusranken komen ook voluten met sleufbandornamenten voor, een typisch kenmerk van vroegrenaissance ornament. Op het schild staan de vijf wonden van Christus ver-

beeld. In de rand staat met grote gotische letters een deels vernield opschrift te lezen, dat aan de achterzijde het gaafst is. Daar heeft het bekken een staartstuk om in de muur bevestigd te worden. Op een tekening die D. Cannegieter bij zijn bezoek aan Genum in 1861 maakte geeft hij als achtergrond een ongepleisterde muur. Het bekken is kennelijk steeds aan een muur bevestigd geweest en kan daarom het beste als wijwaterbekken aangeduid worden. Het randschrift luidt voor zover leesbaar: 'F.I.S. Fei.(?) Roird. Rict... .ije sijn wijf'. De letters na Rict zullen dus als Hanije gelezen moeten worden. Of F.I.S. een monogram van de beeldhouwer is is onduidelijk. Op de

voet staat een steenhoudersmerk (afbeelding hiernaast). De S. kan ook voor sculpsit (= beeldhouwd) staan.⁷⁾

Het bekken vormt een zeldzaam voorbeeld van vroegrenaissance beeldhouw-

Wijwaterbekken uit de kerk van Genum, naar een tekening van D. Cannegieter, 1876. Fries Museum Leeuwarden. (Foto C.F.D. Groningen.)

Grafzerk voor Sybe van Roorda († 1587)
in de kerk van Genum. (Foto Fryske
Akademy.)

kunst in Friesland, waarvan wij hier en daar vernemen, doch waarvan bijzonder weinig bewaard is gebleven. Het bedschot te Heringastate kan uit dezelfde periode in het tweede kwart van de 16de eeuw dateren. De zerkhouwers gingen al spoedig op een meer monumentale stijl over die past bij de opgave een rechthoekig veld te vullen. De arabeskenstijl waarin de beeldhouwer van het bekken uit de kerk van Genum zich bediende is voornamelijk door prenten verspreid en werd het vroegst in Nederland toegepast aan het Hof van de Nassau's. Kontakten van Friese edelen met de residenties in het overige noord-

en zuid-Nederland zullen de weg bereid hebben voor een vroege opname van de nieuwe stijl in het noorden.

Wellicht is het bekken naast de oude toegang van de kerk in de muur bevestigd geweest en werd het in 1877 verwijderd omdat de gehele kerk opnieuw betimmerd werd. Bij die gelegenheid werd ook de preekstoel verfraaid door toenmaals zeer modieuze terracotta kapitelen op de pilasters van de kuip. Niet alleen voor buitenwerk, zoals aan de torens van Blessum en Boxum die in 1877 vernieuwd werden,⁸⁾ ook voor interieurs vindt men dit zuiver neo-rennaissance materiaal toegepast. Misschien is deze uitgave geboekt in de kerkvoogdijrekening⁹⁾ onder 'Sytze Hamstra voor rozetten aan de preekstoel f 4,82'. Het zo voordelige herstel van anders arbeidsintensief werk zal de kerkvoogdij welkom geweest zijn. De timmerman kostte heel wat meer. Timmerman Ram, die zijn naam kraste in een trekbalk boven de ingang en de datum 19 september 1872, staat te boek in 1873 voor 56 gulden.

Vermelden wij tenslotte het eikehouten doophek en de banken, waarvan de oostelijke achter het graf van Sybe van Roorda wel de Roordabank zal zijn en uit de 17de eeuw stamt. Op het doophek wordt de lezenaar gedragen door een aardig gesneden pauwenfiguur, voor de geletterde 17de-eeuwer een symbool van de Opstanding. Bovendien bestaat de overlevering dat het gezang der pauwen de slangen zou verjagen, bijzonder toepasselijk bij de voorzangerslezenaar.

Lichtaard

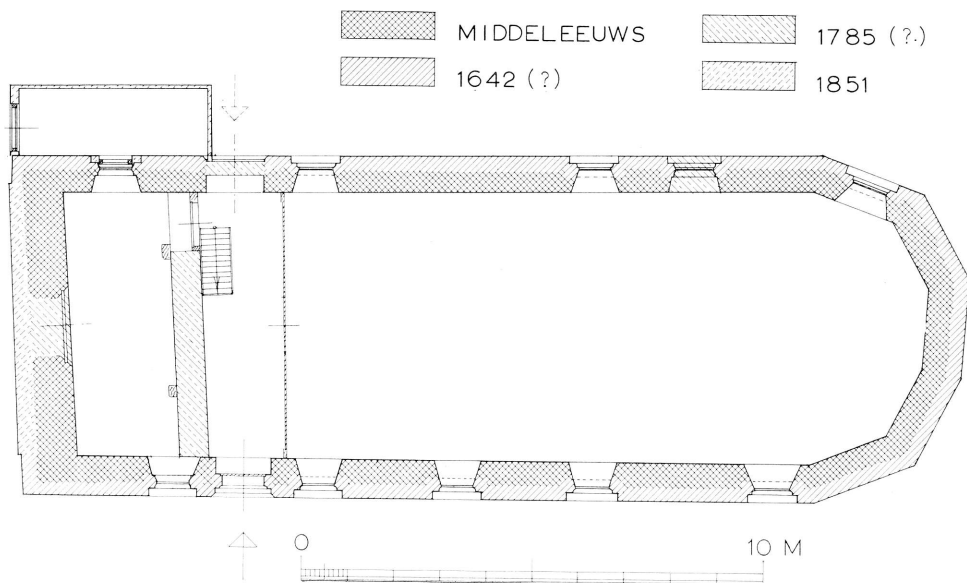
Minder problematisch lijkt het simpele kerkje van Lichtaard dat, behoudens enkele woningen en twee boerderijen aan de voet van de terprest, vereenzaamd in het land ligt. Het is geheel uit dezelfde grote baksteen gebouwd en vertoont uitwendig geen sporen van wijzigingen, behoudens aan de westgevel, die met uitzondering van smalle gedeelten aan de zijden met kleine steen bemetseld is. Een tekening van Piter Idserts uit 1754¹⁰⁾ geeft het kerkje weer met een zadeldak-toren, die sedertdien afgebroken is en vervangen door de ingebouwde toren die thans in het westelijk gedeelte van de kerk op een noord-zuid lopende muur rust.

Toch maakt het kerkje geen middeleeuwse indruk. De betrekkelijk kleine vensters zijn segmentbogig gesloten en het regelmatige metselwerk blijkt in kruisverband te zijn verwerkt, een vaardige wijze van omgaan met het materiaal die eerst in de 17de eeuw algemeen werd. Daar sommige stenen bovendien

17de-eeuwse jaartallen vertonen moeten wij konkluderen dat althans het uitwendige metselwerk 17de-eeuws is. Waarschijnlijk geeft de windvaan op het oostelijke uiteinde van de nok, waarin S. A. 1642 te lezen staat, het juiste jaar aan van deze verbetering.

Gaan wij de kerk binnen door de spitsbogig omlijste ingang en sluiten wij de deur dan zien wij in het muurwerk uitgespaard te weerszijden van de deur een koker voor een sluitbalk. Ook aan de later gedichte noordingang is deze aanwezig. In de 17de eeuw, toen er reeds voldoende stenen huizen waren en de kerk geen rechtsvrijheid meer vormde zoals in de middeleeuwen, had het geen zin zich in een kerk op te sluiten ter verdediging. De sluitbalken dateren dus met de kern van de muur uit een oudere periode en wij mogen aannemen dat een middeleeuwse kerk in 1642 ommetseld en ook inwendig verbeterd is. De trek-balken rusten afwisselend op gepeerkraalde sleutelstukken en jongere hol en

Ned. Herv. kerk Lichtaard. (Tekening W. J. Berghuis, 1972, naar opmetingen van H. v. d. Wal, 1941.)

Gezicht op de kerk van Lichteard door Piter Idserts, 1754. Fries Museum Leeuwarden.
(Foto C.F.D. Groningen.)

De kerk van Lichteard van het zuidoosten. (Foto Rijksdienst Monumentenzorg.)

De kerk van Lichtaard van het westen.
(Foto Rijksdienst Monumentenzorg.)

De 17de-eeuwse preekstoel in de
kerk van Lichtaard. (Foto Rijksdienst
Monumentenzorg.)

bol geprofileerde; aan de koorsluiting zijn zij alle gepeerkraald. De laatste zullen opnieuw toegepast zijn.

De bouwdatum 1642 komt zeer goed overeen met een datering voor de preekstoel, waarvan de kuip gebroken toogpanelen heeft in de trant van de Friese kasten tussen gekanneleerde zuilen met manchetten aan de voet. Een soortgelijke preekstoelkuip is in de kerk van Reitsum te zien in sedert kort geheel schoongemaakte en herstelde staat. Op de bijbehorende trap is deze preekstoel 1638 gedateerd. De gietijzeren ornamenten in de velden van de panelen te Lichtaard zijn uiteraard midden 19de-eeuwse toevoegingen, die waarschijnlijk gelijktijdig zijn aangebracht met het nieuwe deurtje in het doophek en de balustrade op de kraak. In de posten van de kerkvoogdijrekeningen zijn deze aanschaffingen niet apart vermeld, maar waarschijnlijk verantwoord in de buitengewone reparatie van kerk en toren

die in 1851 plaatsvond onder leiding van architect J. G. Rolsma.

Uit een aantekening in het rekeningboek blijkt dat een groot aandeel van de verbouwing de toren betrof, waarvan de inwendige toestand minstens evenveel reparatie nodig had als het uitwendige. De bemetseling van de westgevel met grauwe kleine steen vindt in deze opmerking een goede datering. De oostgevel die uit kleine gele steen bestaat en de vormgeving van het torentje moeten van na 1754 dateren, toen P. Idserts immers nog een volledige toren tekende. Mogelijk geeft een oude rekening uit 1785 aanwijzing voor de vervanging van de toren, daar er een grote post voor houtwaren in voorkomt en men deze rekening speciaal bewaard heeft.

De vorm van de nieuwe toren suggereert het in deze streken zo bekende type gereduceerd westwerk. Inwendig werd een en ander op de meest simpele wijze opgelost.

De oostgevel rust op een muur van grote baksteen, waaruit ook de bemetseling van de kerk bestaat; de zijgevels bestaan uit verticale houten delen die tegen de houtkonstruktie van de klokkestoel getimmerd zijn, zoals bij enkele vrijstaande omtimmerde klokkestoelen voorkomt. In de westmuur ziet men inwendig een dichtgezette doorgang naar de voormalige toren.

Een van de klokken is als te Genum zeer oud. Het opschrift geeft uitsluitend over de patroonheilige van de kerk en luidt: 'Sanctus Petrus'.¹¹⁾ Blijkens de vorm van de klok kan deze 14de-eeuws zijn.

De andere klok is gedateerd 1404 en draagt het opschrift 'O Rex gloriae Criste veni cum pace' (O Christus koning der heerlijkheid kom met vrede).

Noten

¹⁾ M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek* ... Z.pl. 1960. Inzake 'Vlieterpen' zie: H. Halbertsma, *Terpen tussen Vliet en Eems*, Groningen 1963, p. 93 en 148.

²⁾ Collectie Fries Museum.

³⁾ G. Bandmann, *Ueber Pastophorien und verwandte Nebenräume in Mittelalterlichen Kirchenbau*. Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kaufmann, Berlin 1956.

⁴⁾ J. J. F. W. van Agt, *Gereduceerde Westwerken in het oude Friesland*. Kunsthistorisch Jaarboek 1950-'51.

⁵⁾ Collectie Klokopschriften. Rijksarchief Leeuwarden.

⁶⁾ Aantekeningen Graftschriften Collectie Fryske Akademy.

⁷⁾ Dr. J. Visser was zo vriendelijk behulpzaam te zijn bij het ontcijferen van het randschrift.

⁸⁾ Herma M. van den Berg, *Oude bouwkunst in Menaldumadeel*, uitgave Fryske Akademy, ter perse.

⁹⁾ Bewaard bij kerkvoogd Hilverda te Reitsum. De Heer Hilverda was zo vriendelijk inzage te verschaffen.

¹⁰⁾ Collectie Fries Museum.

¹¹⁾ De wijding aan de H. Gertrudis, door Reitsma vermeld berust op verwisseling met de naam Lutkewierum bij Sneek. J. Reitsma, *Geestelijke opkomsten van Oostergo*, Leeuwarden 1888.